

MILIVOJ REĐEP
OLIVERA ISTER
Varaždin

PROCES ZEMLJORASTEREČENJA I NJEGOVE POSLJEDICE
NA AGRARNE ODOSE NA PODRUČJU VARAŽDINSKE
ŽUPANIJE KONCEM 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA

*PROZESS DER LANDENTLASTUNG UND SEINE FOLGEN AUF DIE
AGRARBEZIEHUNGEN AUF DEM GEBIET DES KOMITATES VARAŽDIN ENDE 19. UND
ANFANG 20. JAHRHUNDERTS*

The question of the transfer of the feudalistic to capitalistic relations is studied in this text. The position of farmers was growing worse by this process, as for the cancelling obligations they had to make their payment.

The debts were the result of the newly formed obligations. All this was affected in the land division and formation of bigger number of small farms.

U velikom dijelu Evrope 1848. god. bila je u znaku revolucionarnih previranja. Događaji u Francuskoj i Pruskoj imali su odraza i na zemlje Habsburške Monarhije, pa tako i na Hrvatsku i Slavoniju.

U nizu problema, koji su tražili rješavanje, značajno je bilo razrješavanje kmetovskih odnosa. Ono je izraženo u točki 14 Zahtijevanja naroda koje je donijela Narodna skupština u Zagrebu 25. ožujka 1848. god. Nemiri do kojih je dolazilo među seljaštvom u očekivanju konačnog uređenja kmetovskih odnosa doveli su do poznatog pisma bana Jelačića od 25. travnja 1848. god. U tom pismu Jelačić se poziva na zakonske odredbe o ukinuću urbarskih daća i crkvene desetine, no kako u vrijeme izdavanja pisma Hrvatski sabor još nije donio svoj zakon, očito je da Jelačić misli na zakonske članke Ugarskog sabora koji su vrijedili i za Hrvatsku i Slavoniju. Naime, Ugarski sabor je tokom ožujka 1848. god. donio agrarni zakon sadržan u zakonskim člancima IX.-XIII. Na osnovi tih članaka ukidaju se urbari, urbarski odnosi i podavanja ("obična tlaka" - radna renta, "davanje jedne strane uroda" - naturalna renta i "pjenezne daće" - novčana renta) te crkvena (duhovnička) desetina. Bivši kmetovi postali su vlasnici zemljišta, dok će se gubici plemstva procijeniti¹, odnosno utvrditi otkupna glavnica², a obavezu naknade plemstvu preuzima država³. Postupak iz 1848. i kasnijih godina odnosio se samo na

urbarske zemlje, dok pitanje neurbarskih zemalja te manjih kraljevskih prava nije zahaćeno.

Bansko pismo, a i prijeki sud proglašen 2 dana nakon pisma, tj. 27. travnja 1848. godine, donekle su smirili situaciju, tim više što je za lipanj sazvan Hrvatski sabor, pa su seljaci očekivali da će na tom saboru svi njihovi zahtjevi biti riješeni.

Hrvatski sabor na zasjedanju tokom lipnja i srpnja 1848. god. donio je zakonske članke XXVII., XXVIII. i XXX. kojima se rješava agrarno pitanje. U članku XXVII. ukidaju se sve urbarske obaveze za pojedince i općine (§ 1), bivši kmetovi postaju neograničeni vlasnici urbarske zemlje te je mogu prodavati, zalagati ili zamjenjivati (§ 3). Manja kraljevska prava dobile su dijelom općine (krčmarenje), a dijelom bivši podanici (lov, ribolov, mesarenje) (§ 4). Navodi banskog pisma od 25. travnja 1848. godine potvrđeni su (§ 2), a država je preuzela garanciju da će vlastela dobiti naknadu za izgubljena podavanja (§ 5). Člankom XXVIII. regulirano je pitanje paše, drvarenja i žirovine, i to posebno za Hrvatsku, a posebno za Slavoniju, dok je člankom XXX. proglašen moratorij za dugove posjednika koji su pretrpjeli štetu na osnovi donesenih zakonskih članaka. Međutim, značajnije je spomenuti da su se odluke Hrvatskog sabora odnosile samo na urbarske zemlje, dok se pitanje neurbarskih⁴ zemalja nije rješavalo. Vidimo da su na osnovi zakonskih članaka iz 1848. godine seljaci oslobođeni, ali su postali vlasnici samo urbarske, tj. selišne zemlje⁵, dok su na značajnijim kompleksima zemljišta odnosi vlastelina i podložnika ostali nepromijenjeni.⁶ Nepotpuno rješavanje feudalnih odnosa rezultiralo je posljedicom da čitav niz različitih veza i odnosa ostaje izvan dohvata odluka Sabora iz 1848. godine.

Odluke Hrvatskog sabora, kao i način njihovog provođenja nisu mogle zadovoljiti seljaštvo. Nezadovoljstvo se manifestiralo i u sve brojnijem nepoštivanju obaveza, kao npr. u odbijanju davanju gornice te u neispunjavanju raznih drugih odredbi upravnih organa.

U periodu Bachova apsolutizma (1850–1860) dolazi do prijelaza feudalnog u kapitalističko gospodarstvo. U poljoprivrednoj proizvodnji taj prijelaz nije tekao nesmetano jer i odnosi na osnovi odluka Hrvatskog sabora nisu bili radikalno razriješeni, odnosno nisu bili stvoreni uvjeti za nesmetani razvoj tržišnog gospodarstva. Upravo u spomenutom periodu apsolutizma dolazi do postepenog raščišćavanja agrarnih odnosa, i to na osnovi patenata iz 1853. i 1857. godine. Osobito je značajan patent od 2. ožujka 1853. godine⁷ na osnovi kojeg se provodilo zemljorasterećenje. Najznačajnije odredbe tog patenta su bile: Seljaci postaju vlasnici zemljišta koje su do tada uživali, ali samo selišne zemlje (selište kmetsko-urbarsko i želirsko-urbarsko), te tom zemljom slobodno raspolazu.⁸

Bivša gospoda imaju pravo na naknadu⁹ za izgubljene urbarske obaveze, ali i za likvidaciju vlastelinske sudbenosti. Za te gubitke određena je odšteta, i to za jedno cijelo selište u Hrvatskoj odštetna je glavnica 400 forinti, a godišnja odštetna renta 20 forinti, a za Slavoniju odštetna je glavnica 260 forinti, a godišnja odštetna renta 13 forinti.¹⁰ Za razmjerno manja zemljišta plaćala se i razmjerno manja odšteta. Za urbarsko-želirska selišta određena je odštetna glavnica u Hrvatskoj 50 forinti, a u Slavoniji 40 forinti. Za egzemplariste određena je naknada prema visini daće što su je primali, a zbog raznolikosti odnosa visina naknade trebala se za svaki slučaj posebno utvrditi.¹¹

Za provođenje zemljišnog rasterećenja trebala su sredstva, a kako je još u zakonskim člancima iz 1848. godine država preuzela obavezu isplate naknade za izgubljena

podavanja, valjalo je uvesti dodatna opterećenja, i to prvenstveno za seosko stanovništvo. Za urbarijalnu odštetu uveden je dodatni porez od 15 krajcera na svaku forintu, a uz to je i uzdržavanje većeg centralističkog aparata uzrokovalo uvođenje i nekih novih poreza pa je tako uvedena zemljarina, porez na dohodak, lični porez, razne takse, te posredni porez na šećer i drugu robu, monopol duhana i sl. Nemogućnost seljaštva da snosi tolike obaveze dovela je do brzog rasta poreskih zaostataka koji su npr. 1860. godine iznosili 240.000 forinti, 1865. godine, 3,300.000 forinti, a 1867. godine, 5,360.000 forinti. To je u velikoj mjeri ubrzalo proces siromašenja sela.

Samo zemljišno rasterećenje provođeno je preko Zemljorasteretelnog ravnateljstva u Zarebu. Vidjeli smo da je u pravnim normama još iz 1848. godine bilo predviđeno da će feudanci dobiti odštetu za izgubljena podavanja. 25. svibnja 1850. godine na osnovi naredbe bana br. 803 osnovan je "Isplativni odbor za pretplatu urbarijalnu čiji je zadatak bio da utvrdi pravo na naknadu za ukinuta urbarijalna podavanja, odnosno da do konačnog rješenja isplaćuje godišnju rentu bivšim posjednicima. Ovaj odbor (u sastavu: predsjednik Benko Lentulaj, članovi: Donat Tomić, Josip Janković i Franjo Novak) radio je 3 godine, tj. od 18. srpnja 1850. do 12. kolovoza 1853. godine. U tom razdoblju odbor je radio na utvrđivanju prava na odštetu koju su tražili oštećenici Dokumentacija koja se podnosila za utvrđivanje prava na odštetu bile su posjedovne isprave Urbarijalnog departmana Ugarskog namjesničkog vijeća (koje iskazuju urbarijalno stanje hrvatskih županija) te marijaterezijanski spisi koji sadrže urbarske regulacije, urbare i urbarske tabele. Poslove odbora preuzima 12. kolovoza 1853. godine "Zemaljska komisija za zemljišno rasterećenje" ("Grundentlastungs- Landes-Commission"). Komisija za rasterećenje vršila je procjenu te izdavala rješenje o isplati naknade za izgubljena urbarijalna i želirska podavanja.

Na osnovi patenta od 16. siječnja 1854. godine utemeljena je Hrvatsko-slavonska zemljorasteretna zaklada. Iako je njen rad započeo već 1853., ubiranje zemljorasteretnog prireza počelo je 1854. godine jer je zaklada počela raditi s predujmom države. 7. kolovoza 1854. godine formirana je Grundentlastungs- Fond_Direktion sa zadatkom da na osnovi rješenja Komisije za rasterećenje izdaje obveznice, isplaćuje oštećenima kamate i glavnice, te da obavlja izvlačenje i isplatu obveznica, a isto tako da prikuplja sredstva iz neposrednih poreza. Prijava za odštetu podnosila se na određenim formularima, a rok prijave bio je određen s krajem prosinca 1854. godine. Odšteta se utvrđivala na osnovi utvrđenih obaveza koje su se prikazivale u formularima, i to:

- A) Tabela za prijavu urbarsko-kmetskih i želirskih selišta,
- B) Iskaz prihoda s tih selišta,
- C) Duhovnički desetak,
- D) Tabela za crkvenu desetinu - stanje 1802. godine.

Kao prilog uz te tabele išle su urbarijalne tabele, spisi o diobi, prodaji, nagodbe o naseljavanju, computi i odluke sudskih vlasti. Pregledom dokumentacije te utvrđivanjem na licu mjesta komisija je donosila odluke o visini odštete i rente. Prijavitelji odštete imali su pravo žalbe na odluku komisije. Poslove oko utvrđivanja odštete komisija je obavila u razdoblju od 1854–1861. godine, ali su se žalbe na njezine odluke rješavale i do 1900. godine. Po utvrđenoj odluci o visini naknade prijavitelj je dobio zemljorasteretne zadužnice koje su nosile 4 i 5% kamata, a dospijevale su svakih 6 mjeseci. Izvlačenje zadužnica počelo je 31. listopada 1857. godine, a bilo je predviđeno da to traje do 1897.

godine. Međutim, na osnovi Naredbe zemaljske vlade od 11. svibnja 1892. rok izvlačenja produžen je do 1959. godine, što znači da se zemljorasteretni dug trebao otplaćivati 102 godine, ali je 1918. godine prekinuta isplata ovog duga.

Varaždinska županija bila je površinom najmanja među hrvatsko-slavonskim županijama, a s gusto naseljenim područjem što je dovelo do znatno veće gustoće stanovništva, ukupnog i poljoprivrednog, u odnosu na ostale hrvatsko-slavonske županije. Iako je čitava Hrvatska i Slavonija bila pretežito agrarna zemlja s preko 80% poljoprivrednog stanovništva (mjereno brojem ukupnog odnosno aktivnog stanovništva), ipak je kod Varaždinske županije taj broj prelazio 90%. Dominacija manjih posjeda može se zamijetiti već polovicom 19. stoljeća kad je 1854. godine na zahtjev Zemljorastereteljne komisije¹² prijavljeno 217 dobara, a iz daleko veće Osječke županije (kasnije uz manje izmjene Virovitička županija) svega 29. Zbog toga se i desilo da 1895. godine na velik posjed (po kriterijima koji su vrijedili za Hrvatsku i Slavoniju) - preko 200 jutara¹³ u Varaždinskoj županiji otpada 25% ukupne površine, a u Virovitičkoj gotovo 60% ukupne površine.

Ili, ako iz tog popisa¹⁴ uzmemo samo gospodarstva veća od 1000 jutara, tada vidimo da je u Varaždinskoj županiji takvih gospodarstava bilo 30, od čega veličine 1001-2000 j 23, 2001-3000 j 1, 3001-5000 j 5 i 5001-7500 1, a u Virovitičkoj 72 gospodarstva, od čega 1001-2000 j 26, 2001-3000 j 11, 3001-5000 j 10, 5001-7500 j 7, 7501-10000 j 4, 10001-15000 j 9, 15001-20000 j 2, 20001-30000 j 2 i preko 50000 j 1. Iz ovog saznajemo da je u slavonskom području¹⁵ - u ovom slučaju Virovitičkoj županiji - bilo gospodarstva koja su zahvaćala znatne površine, dok je to u Varaždinskoj županiji bilo daleko slabije izraženo - najveće gospodarstvo zahvaćalo je 5504 jutra, od čega su 4518 jutara bile šume.

Zemljišno-otkupni dug na području Varaždinske županije u vrijeme prijelaza iz 19. u 20. stoljeće imao je sljedeće kretanje:

Tabela 1. Zemljišno-otkupni dug 1893-1913. na području Varaždinske županije¹⁶
(1893.-1899. - forinti 1900.-1913. - krune)

Godina	Zaostatak koncem prethodne godine		Dug za tekuću godinu		UKUPNO		Uplata tokom godine		Dug koncem prosinca tekuće godine	
	forin.	novč.	forin.	novč.	forin.	novč.	forin.	novč.	forin.	novč.
1893.	191.048	63	98.840	86	289.529	49	119.090	40	170.472	72
1894.	170.472	71	96.577	30	267.049	09	115.758	24	151.294	21
1895.	150.099	22	95.622	14	246.721	36	108.644	95	138.196	90
1896.	138.385	05	95.164	29	233.549	34	94.076	92	139.624	31
1897.	139.192	27	93.936	29	233.128	56	93.349	49	130.779	17
1898.	139.442	67	93.611	78	233.054	45	104.960	10	128.431	74
1899.	126.075	09	93.625	61	219.700	70	97.456	72	122.243	98
1900.	252.795	30	185.610	60	438.405	90	188.405	37	249.929	57
1901.	215.502	13	183.706	86	435.208	99	181.016	60	254.192	39
1902.	116.683	68	107.966	84	224.650	52	109.185	38	115.469	34
1903.	232.596	43	148.869	56	381.465	99	152.713	45	228.752	54
1904.	237.774	10	136.982	16	374.756	26	141.741	44	233.014	82
1905.	217.171	46	94.794	83	311.966	29	115.781	53	196.727	02
1906.	183.030	80	66.256	48	249.287	28	85.008	69	165.322	60
1907.	132.245	56	46.981	37	179.226	93	66.042	52	113.975	89
1908.	110.747	36	37.760	56	148.507	92	53.269	16	95.348	31
1909.	90.363	09	31.555	13	121.918	22	42.837	27	81.566	74
1910.	84.042	87	26.531	84	110.574	71	36.419	72	74.334	77
1911.	74.430	38	11.830	46	86.243	84	20.480	12	66.500	93
1912.	64.705	62	10.236	12	75.031	74	19.154	52	65.872	22
1913.	54.970	87	8.658	78	63.629	65	17.828	92	47.219	73

Izvor: Izvješće upravnog odbora Županije varaždinske za godine 1893.- str. 27, 1894.-str. 28, 1895. - str. 34, 1896. - str. 30/1, 1897.- str. 43, 1898. - str. 38, 1899. - str. 45, 1900. - str. 41, 1901. - str. 11, 1902. - str. 11, 1903. - str. 11, 1904. - str. 11, 1905. - str. XII-XIII, 1906. - str. 10/11, 1907. - str. 10/11, 1908. - str. 10/11, 1909. - str. 10/11, 1910. - str. 10/11, 1911. - str. 10/11, 1912. - str. 10/11, 1913. - str. 10/11.

* Napomena: U vremenu od 1893.-1899. god. svi iznosi navedeni su u forintama i novčićima. Mada je 1892. godine došlo do zamjene novca, odnosno uvođenja krune, svi iznosi tek od 1900. god. nadalje izraženi su u krunama i filirima (1 forint = 2 krune).

U vremenu od 1883.-1899. iz ovog područja isplaćeno je 733.336 forinta, 82 novčića, a od 1900.-1913. 1,229.884 kruna i 69 filira na ime otkupa zemljišta.¹⁷ To je za ovo gospodarski nerazvijeno, a gusto naseljeno područje značajna suma, tim više što su se ta sredstva prelijevala u druge dijelove Monarhije, a tek u manjem dijelu ulazila su u poljoprivredu, odnosno gospodarstvo Hrvatske i Slavonije.

Zemljorasteretni dug predstavlja značajnu stavku i veliko opterećenje za seljaštvo, a kako seljaci često nisu ni bili u stanju podmirivati ove obaveze, dug se gomilao, odnosno prisilno utjerivao.¹⁸ Mala seoska gospodarstva, a takva su dominirala u Varaždinskoj županiji, bila su lako ranjiva i svaki i najmanji poremećaj,¹⁹ odnosno prirodna nepogoda,²⁰ izazivali su nemogućnost izvršenja ovog tereta.

Iako je proces zemljorasterećenja trebao značiti korak naprijed, jer je seljaštvo postalo vlasnikom zemlje²¹ ipak je cijena koju je moralo za to platiti bila visoka, i u agrarnim, nerazvijenim područjima Monarhije taj proces se daleko teže odvijao nego u razvijenijim dijelovima Monarhije, pretežno austrijskim zemljama.

Sitna, mala gospodarstva, koja su dominirala u Varaždinskoj županiji, našla su se u nepovoljnoj situaciji kad je ukidanjem feudalizma srušena naturalna, samodovoljna proizvodnja i gospodarstva su nužno bila okrenuta prema robno-novčanim odnosima, prema tržištu, a istovremeno je došlo do znatnog porasta obaveza, što su ih morala snositi, u čemu pak je značajnu težinu imala zemljišno-otkupna obaveza. Da bi se uklopilo u novonastale odnose, odnosno izvršavalo svoje obaveze, seljaštvo je ulazilo u dugove, često uz vrlo nepovoljne uvjete, a posebno razorno djelovanje imala je agrarna kriza u razdoblju od 1873.-1895. godine.

Pritisnuta s jedne strane rastom obaveza, a s druge strane padom cijena vlastitih proizvoda, mnoga gospodarstva odlazila su "na bubanj". Osobito su bila pogođena gospodarstva koja su nastala iz tajne podjele kućnih zadruga jer su i dalje pravno tretirana kao kućne zadruge te se nisu mogla koristiti hipotekarnim kreditima, odnosno prodajom parcela zemlje.

Neposredna posljedica tih nepovoljnih procesa u poljoprivredi Hrvatske i Slavonije, pa time i u poljoprivredi Varaždinske županije, može se vidjeti u sve nepovoljnijem položaju seljačkih posjeda. Zaduživanje za posjed postalo je sve češća pojava. U razdoblju od 1901.-1910. kretanje opterećivanja posjeda bilo je sljedeće:

Tabela 2. Opterećenje posjeda (broj)²³

	Pogodbe	Ovrhe	Ostalo	Ukupno
1901.	2640	775	69	3484
1902.	2819	666	11	3196
1903.	2621	596	29	3246
1904.	2197	806	3	3306
1905.	3128	996	32	4156
1906.	3207	1890	10	5107
1907.	3267	922	-	4189
1908.	2766	1000	8	3774
1909.	2591	1393	3	3987
1910.	2891	1346	3	4310

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije II, str. 276.

Iz iznesenog proizlazi porast broja opterećenja posjeda u razdoblju 1906.-1910. g. Ako uzmemo prosjek za razdoblje 1901.-1905. te razdoblje 1906.-1910. g., tada vidimo da je u drugom razdoblju došlo do rasta prosječnog broja opterećenja posjeda s 3478 na 4273, a što je prvenstveno rezultat rasta ovršnih uknjižba s prosječno godišnje 768 na prosječno godišnje 1310, odnosno za oko 170 %.

Nešto drugačiju sliku dobivamo razmotrimo li opterećenje posjeda kroz vrijednost, a to nam i točnije pokazuje položaj seoskih posjeda.

Tabela 3. Opterećenje posjeda (vrijednost u 000 kruna)

	Pogodbe	Ovrhe	Ostalo	Ukupno
1901.	1319	177	3	1499
1902.	1454	162	1	1315
1903.	1109	205	1	1315
1904.	1546	99	1	1646
1905.	2455	178	6	2639
1906.	2640	217	10	2867
1907.	4049	148	-	4197
1908.	3461	261	1	3723
1909.	3520	241	1	3762
1910.	4135	340	3	4476

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije II, str. 276.

Promatramo li opterećenja posjeda kroz vrijednost, vidimo još jasnije izraženu tendenciju rasta visine opterećenja posjeda od 1,7 milijuna kruna prosječno u razdoblju od 1906.-1910. godine ili za više od dva puta.

Iako je istovremeno dolazilo i do odterećivanja posjeda, opterećenje je imalo znatno brži rast što je značilo stalan rast zaduženosti seoskih gospodarstava, a to je vidljivo i iz znatnog porasta prosječne godišnje razlike između uknjiženih i brisanih tereta u promatranim petogodišnjim razdobljima.

Prosječna godišnja razlika između upisanih i brisanih tereta iznosila je:

1901.-1905. 741.000 kruna

1906.-1910. 1,782.000 kruna

U promatranom razdoblju, koje se još uvijek može smatrati prijelazom iz feudalnih u kapitalističke proizvodne odnose, a u kojem se osjećaju i posljedice agrarne krize, stalan je rast opterećenosti seoskih posjeda rezultat bržeg rasta uknjižavanja novih od brisanja starih tereta. Prosječna godišnja razlika upisanih i brisanih tereta narasla je od 741.000 kruna prosječno godišnje u razdoblju od 1901.-1905. na 1,782.000 kruna prosječno godišnje u razdoblju od 1906.-1910. ili za više od 2 puta.

Najznačajniju ulogu u tome je imao stalan rast hipotekarnih kredita.²⁴

U razdoblju 1901.-1905. godine izdano je prosječno godišnje 2758 hipotekarnih kredita u prosječnom iznosu 1,851.000 kruna. 1905. godine izdano je 2892 hipotekarna

kredita u ukupnom iznosu od 1,973.000 kruna, a 1910. godine 2700 kredita u ukupnom iznosu od 3,703.000 kruna. Uzimajući prosječni iznos hipotekarnog kredita (iako prosjek ovdje nije realni pokazatelj zbog malog broja kredita većeg iznosa) proizlazi da je 1905. godine prosječni iznos hipotekarnog kredita ispod 700 kruna, a 1910. oko 1400 kruna, što je manje od 1500 kruna, a to je bilo tek nešto više od cijene jednog jutra zemlje, pa, prema tome, taj iznos nije mogao imati ulogu pokretača poljoprivredne proizvodnje. Iz tog se može zaključiti da je hipotekarni kredit prvenstveno značio zaduživanje seoskih gospodarstava i da taj dug nije doveo do napretka poljoprivredne proizvodnje,²⁵ već je njegova posljedica bila loša situacija i stalno povećanje zaduženosti u koju su zapadala seoska gospodarstva.

Uz stalan rast zaduženosti seoskih posjeda javlja se još jedna karakteristika ovog razdoblja. To je ulazak zemlje u promet. Posjedi ili dijelovi posjeda sve su više predmet kupoprodajnih odnosa.²⁶ U vremenu prvog desetljeća 20-tog stoljeća zabilježen je stalan rast broja i vrijednosti promjena u posjedovnim odnosima.

Tabela 4. Promjene u posjedovnim odnosima (broj)

	Pogodbe	Ovrhe	Ostalo	Ukupno
1901.	3994	17	940	4991
1902.	4631	95	1537	6263
1903.	4871	57	1628	6556
1904.	4478	41	1276	5795
1905.	4255	27	1211	5493
1906.	4916	51	1287	6254
1907.	4924	71	1302	6297
1908.	4925	75	1366	6366
1909.	4662	89	1077	5828
1910.	4816	114	912	5882

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije II, str. 274.

Tabela 5. Promjene u posjedovnim odnosima (vrijednost u 000 kruna)

	Pogodbe	Ovrhe	Ostalo	Ukupno
1901.	1646	27	808	2481
1902.	1834	24	1111	2469
1903.	3324	33	1036	4393
1904.	2407	12	817	3236
1905.	2679	2	1103	3754
1906.	4143	9	1395	5547
1907.	5449	7	1404	6860
1908.	4648	1	1313	6002
1909.	3926	8	1343	5277
1910.	3971	7	1787	5765

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije II, str. 274.

U razdoblju od 1901.-1905. bilo je godišnje 5820 promjena u posjedovnim odnosima u prosječnom godišnjem iznosu od 3,367.000 kruna, a što čini prosječni iznos od 580 kruna po jednoj promjeni, a u razdoblju 1906.-1910. godine bilo je 6125 promjena u prosječnom godišnjem iznosu od 5,890.000 kruna ili prosječno po jednoj godini 960 kruna.

Ili ako uzmemo u obzir samo pogodbe, tada proizlazi da je prosječna vrijednost jedne promjene u razdoblju 1901.-1905. iznosila 530 kruna a u razdoblju 1906.-1910. 900 kruna što govori o velikoj zastupljenosti prodaje malih dijelova posjeda. To je imalo za posljedicu smanjivanje posjeda, odnosno porast malih i sitnih posjeda u posjedovnoj strukturi Varaždinske županije.

Iako poslije 1895. godine nisu vršeni popisi gospodarstava koji bi omogućili praćenje kretanja pojedinih kategorija posjeda, ipak se indirektno (mada ne i najpreciznije) mogu izvesti određeni pokazatelji. Uzimajući broj posjednika (kod malih broj posjeda i posjednika gotovo se potpuno podudara, a tek kod većih dolazi do odstupanja jer jedan vlasnik ima više posjeda) može se procijeniti broj posjeda. Postupajući na taj način I. Galić²⁷ za 1910. utvrđuje da je na posjede do 5 jutara otpadalo 73,93 % ukupnog broja posjeda, dok je 1895. taj postotak iznosio 56,42 %. Uzimajući posjede do 20 jutara, vidimo da se taj postotak povećao od 96,86 % 1895. godine na 98,78 % 1910. godine. Usporedbe broja gospodarstava 1895. i 1910. (po toj procjeni pa prema tome i ne najpreciznije) ukazuju na povećanje broja malih posjeda, odnosno na povećanje ukupnog broja gospodarstava, što se može objasniti kao posljedica cijepanja posjeda na sve manje dijelove. To je dovelo i do smanjenja prosječne veličine posjeda od 8,1 jutro 1895. godine na 6,7 jutara 1910. ili za više od 20%. Povećanje broja malih posjeda može se objasniti s dva bitna razloga:

1. Velike obaveze koje su teretile seljaštvo kroz zemljišno otkupni dug te povećanje ostalih poreza uz pojavu agrarne krize²⁸ doveli su do nužnosti prodavanja dijelova posjeda (dobrovoljno ili prisilno), o čemu smo dali neke podatke u prethodnom tekstu.

2. Zadnje desetljeće 19. i razdoblje do I. svjetskog rata je period pravnog uređenja većeg broja tajno podijeljenih kućnih zadruga, što je dovelo do većeg broja posjeda. To znači da se na istoj površini javilo 2 puta više gospodarstava, a to je neminovno dovelo do smanjenja veličine posjeda.

Želimo li na osnovi svega ovoga ocijeniti procese koji su se odigrali u Varaždinskoj županiji, odnosno Hrvatskoj i Slavoniji početkom 20. stoljeća, možemo kao najopćenitije istaći slijedeće: 1848. godine dolazi do ukidanja feudalnih odnosa, ali kako je čitav proces izveden odozgo, vlastela se jedostavno nisu odrekla i svih povlastica feudalne privrede, odnosno seljaštvo je ukidanje feudalnih tereta moralo platiti u novcu. Carski patent, donasani za razrješavanje pitanja odnosa vlastele i podložnika, u pravilu su štitiili interese vlastele. Vlastela su za izgubljena podavanja dobila naknadu, koju su dijeiim snosili seljaci, a dijelom država, a i ta su sredstva u velikom dijelu potjecala od seljaštva. Otkup koji je seljacima nametnut, značio je za njih veliki teret, odnosno uzrokovao je da su nastajanjem kapitalizma brojna seoska gospodarstva dolazila u vrlo nepovoljnu situaciju, pa i propadala. Opterećivanje dijela posjeda, zaduživanje, parceliranje i prodaja dijelova ili čitavog posjeda procesi su koji se neminovno javljaju kao posljedica prodiranja tržišnog gospodarstva. Gospodarstvo Hrvatske i Slavonije, a time i Varaždinske županije, nije imalo snage da čitav proces transformacije izvede bezbolno i u kraćem vremenu, već je taj proces trajao duže vrijeme, postepenim pretvaranjem feudalnih u kapitalističke proizvodne odnose.

SAŽETAK

U drugoj polovici 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji javlja se proces ukidanja kmet-ske zavisnosti, odnosno tranzicija u nove kapitalističke proizvodne odnose. Za izgubljena podavanja zemljoposjednici su dobivali novčanu naknadu zbog čega je uveden tzv. zemljorastereteljni prirez. Ta obveza predstavljala je velik teret za seljaštvo, pa je zbog nje seljaštvo dolazilo u sve teži gospodarski položaj. To se vidi iz činjenice da istovremeno s procesom zemljorasterećenja raste i visina opterećenja posjeda, prisilna naplata obveza, cijepanje pa i oduzimanje dijelova ili cijelih posjeda.

To je rezultiralo stalnim rastom broja malih i sitnih posjeda, koji ne omogućuju egzistenciju, a kako se vrlo teško odlazilo sa zemlje, to znači da su se uvjeti života stalno pogoršavali. Do toga su dovodili i drugi procesi, ali sigurno je proces zemljorasterećenja u tome imao vrlo značajnu ulogu.

SUMMARY

The process of abolition of servitude dependence or transfer in the new capitalistic production relations appears in the second half of XIX ct. in Croatia and Slavonia. The land owners were given the monetary consideration for the lost obligations. That was the reason to introduce the so called land exoneration surtax.

This obligation was a big burden for the farmers and because of it their economic position was becoming worse. This can be seen in the fact that the number and rate of farm burdening, debt enforcement, division or dispossessing of parts and whole farms, are growing with that.

All this resulted in the constant growing number of the small farms that do not make the existence possible. As it was very difficult to leave the land it means that the life conditions were becoming worse every day. The other processes led to the same conclusion, but the process of land exoneration had in this a very important role.

BILJEŠKE

¹“Da popečiteljstvo Njegovog Veličanstva poslije svršetka državnog sabora prestati imajući urbarske dohodke što najbrže moguće bude pravično precjeniti dade”. 2. § 2. zak. čl. XII. o pretvaranju ukinutih urbarsko-posebnih gospodarskih dohodakah u državni dug”. Vežić, M.: “Urbar Hrvatsko-slavonski”, Zagreb, 1982, str. 502.

²§ 3. Način cijenjena će dotični ministar opredieliti, vriednost godišnje rente cijjenenom ustavljena po dvadeset puta uzeta, iznositi će naknadnu glavnicu”. Vežić, M.: Isto, str. 502.

³§ 6. Država obavezuje se ovim na isplaćenje takvim načinom osiguranoga duga, i njega za pravi državni dug priznaje”. Vežić, M., Isto, str. 502.

⁴Neurbarske zemlje bile su izvanselišne ili činžene, “gorne” (gorni vinogradi), pašnjaci, zajednički korištene šume i sl.

⁵Za ostale kategorije zemljišta zauzet je stav da su obaveze proizašle iz korištenja tih zemljišta stvar privatno-pravnih odnosa i da nemaju veze s urbarskim odnosima te se ne mogu rješavati na način kao urbarske zemlje. O tome detaljnije: Jelačić, A.: “Seljački pokret u Hrvatskoj i Slavoniji godina 1848.-1849. i ukidanje kmetske zavisnosti seljaka”, Zagreb, 1925., str. 71. i dalje.

⁶“Stari propisi zadržani su uglavnom i nadalje za sve ostale kategorije zemljišta, a tih je na kasnofeudalnim vlastelinstvima bilo veoma mnogo - i to vrlo različitih s obzirom na stupanj udjela vlastelina ili podložnika u njihovoj eksploataciji (izvanselišne ili tzv. “činžene” zemlje, tj. parcele koje je seljak uzimao u zakup; vinogradi ili “gorne zemlje”, zatim pašnjaci, zajednički iskorištavane šumske površine i sl.)”.

Karaman, I.: “Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do prvog svjetskog rata”, u ediciji “Društveni razvoj u Hrvatskoj”, Zagreb, 1981, str. 308.

⁷“Cesarski patent od 2. ožujka 1853. o izvršbi razterećenja zemljišnoga i o uređenju kako urbarskih tako im srodnih posjednih razmjerah u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji.”

⁸Pitanje ostalih kategorija zemljišta rješavano je Cesarskim patentom od 27. svibnja 1857. i Zakonom od 19. siečnja 1876., o konačnom rasterećenju izvanselišnih, krčevinskih, gornih i činženih zemljah koji su štitili interese vlastele, u velikoj mjeri oštetili seljaštvo, ali kako je to tema izvan ovog rada, to ne ulazimo u procese vezane za provedbu ovog patenta odnosno zakona.

⁹“Vendar so morali kmetje prejšnjim zemljiškim gospodarom plaćati odškodnino, katere višina je bila odvisna od po posebnom ključu preračunane in kapitalizirane vrednosti - prejšnjih podložniških dajatev in služnosti (od ocenjene vrednosti odpravljenih bremen so odbili približno 1/3, ostalo pa so kapitalizirali tako da so vrednost pomnožili s 20; plačilo teh 2/3 kapitala so naložili polovico obvezancem samim v 20 letnih obrokih, polovico pa deželi - ki je zbrala denar posebno davčno doklado na vse neposredne davke - v 40 letih obvezanci su morali plačevati tudi 5 % obresti na še neisplačano vsoto svoje obveznosti; zemljišno-odvezni kapital pa je bil zavarovan tudi z hipoteko na odrezanem zemljišču.”

Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, SAZU, Ljubljana, 1970, sv. I, str. 632.

¹⁰“Odšteta davanja pojedinog selišta mnogo je manja u Slavoniji jer su i sama davanja bila manja nego u Hrvatskoj.” Gross, M.: “Počeci moderne Hrvatske”, Globus, Zagreb, 1986, str. 168.

¹¹Za sve egzempcionaliste utvrđuje se visina daća na osnovi urbarskih spisa, kontrakata i isprava o naseljavanju, odnosno na osnovi običaja koji je vrijedio do 1. svibnja 1848. U Slavoniji

se kod kontraktualista veličina urbarskih podavanja utvrđuje na osnovi desetogodišnjeg prosjeka 1.1.1836.-31.12.1845. Dan vozne tlake obračunava se s 20 krajcera, a ručne s 10, kod banderijalaca koji služe na konju s 10 krajcera, a koji služe pješke sa 6 krajcera na dan.

¹²Arhiv Hrvatske Zagreb, Zemljorastereteljno povjerenstvo, kutija 179.

¹³Radi se o austrijskim jutrima (ralima), jedno jutro = 1600 čhv.

¹⁴Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I, str. 346.

¹⁵Ovdje možemo spomenuti i Požešku županiju sa šest posjeda iznad 7500 j (jedan iznad 50000 j) te Srijemsku županiju s četiri posjeda iznad 15000 j (dva iznad 20000 j).

¹⁶Ukupni dug umanjen za uplate tokom godine trebao bi činiti dug krajem tekuće godine. Međutim, u nekim godinama javljaju se manje razlike uslijed 2 razloga: 1/što se kod nekih općina javlja preplata (istina manja), a ona se ne otpisuje od ukupnog duga, već se prenosi u sljedeću godinu kao odbitna stavka, ali za te općine, i 2) što se, mada u manjoj mjeri, dešavalo da se neke uplate izvrše neposredno, tj. ne preko općinskih povjerenstava, pa svakako da nisu mogle ni biti evidentirane, ali to je u praksi riješeno tako da je vršeno sravnjivanje knjiga i svima koji su izvršili neposredne uplate bile su priznate, odnosno za toliko smanjen dug. Zbog toga u nekim slučajevima općinska povjerenstva knjiže potraživanja, odnosno prikazuju dug, dok je on drugim načinom podmiren, pa je to razlog manjim odstupanjima, odnosno razlikama.

¹⁷Novčana jedinica Austrije bio je forint koji se dijelio na 60 krajcera. Nakon provedenih novčanih reformi 1857. i 1858. uveden je forint koji se dijelio na 100 krajcera (novčića), a od 1892. godine izvršena je zamjena u odnosu 1 forint = 2 krune, u obračunu se radi o forintima austrijske vrijednosti. Prevodenjem otkupne sume na forinte dobili bismo 1,348.279 forinta, ali takav način nije najprecizniji jer ne vodi računa o promjenama (a te su se dešavale) u kupovnoj snazi novca.

¹⁸Ako je i koju vrst javnih daća teško utjerivati neima dvojbe da narod zemljišni odkup najteže plaća i da ućerivanje ove daće zadaje silnog posla i mnogo truda obč. poglavarstvu." "Izviješće upravnog odbora i kr. podžupana Županije varaždinske ob uredovnom djelovanju pomenutog odbora kr. županije i područnih joj kotarskih oblasti za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1890", Varaždin, 1891, str. 34.

Podmirba ovih vrsti zemaljskih daća može se prama tome uobće smatrati, posve povoljnom, a što se slabijeg stanja uplata kod nekih - gore navedenih upravnih općina (Maruševac, Zabok, Breznica, Novi Marof, Desinić, Hum na Sutli, Pregrada, Križovljan i Budinščina - op.M.R.) tiče, valja istaknuti, da je glavnica većinom jur isplaćena, dok je preostatak - neutjeriv, pošto dotični dužnici ne posjeduju pokretnine, pak će se morati provesti realna ovrha." (Izviješće... Varaždin, 1906. str. 12).

"Stanje zemljišno-otkupnog duga nije - na žalost - u ovoj županiji onako povoljno kako bi to poželjno bilo. Razlog tome imade se tražiti u tomu, što su bolje stojeći seljački maloposjednici svoje dugovine jur potpuno uplatili, dočim postojeći zaostatak tereti one najsiromašnije seljačke slojeve koji pored drugih, za nj dosta znatnih tereta, a uz loše posljednje godine, jedva smaže, da se prehrane." (Izviješće..., Varaždin, 1910. str. 8).

¹⁹Tekuće dužnosti pak nisu podmirile općine Tuhelj, Veliko Trgovište, Ludbreg, Desinić, Biškupec, Vinica, Mihovljan, Zlatar. Uzrok da te općine nisu mogle podmiriti svoje dužnosti leži u tomu što su godine 1902. vinogradi donieli slab prirod te što je vinu pala cijena, a osim toga jer je pučanstvo stradalo zbog zarazne bolesti, koja se pojavila među stokom." "Izviješće...", Varaždin, 1903, str. 12.

"Ni ove godine nije stanje zemljišno-otkupnog duga onako povoljno, kako bi to bilo poželjno, jer vladajuća slinavka i šap, te suša skriviše, da je pučanstvo ove županije dosta u svom gospodarstvu stradalo, a osim toga postojeći zaostatak tereti upravo najsiromašnije seljačke slojeve." (Izviješće ... Varaždin, 1911, str. 8)

²⁰Da gore navedene upravne općine (Tuhelj, Sv. Križ, Delekovec, Ludbreg, Martijanec, Pregrada, Biškupec, Hrašćina i Mihovljan) nisu mogle ubrati pripadnu dužnost, leži uzrok u tom, što su regenerirani vinogradi prošle godine stradali od mraza i pozebe te su vinogradari veoma

malo priroda ubrali, a osim toga je od mjeseca travnja sve do konca godine vladalo skroz abnormalno stanje za trajanje kojega se nije smjelo državne daće ovršnim putem ubrati, a ovršno utjerivanje samo zemaljskih i občinskih daća bilo bi nerazmjerno velikim troškovima skopčano.” “Izvješće..., Varaždin, 1904, str. 12.

Isto tako i slijedeće godine javlja se elementarna nepogoda. “Neuspjeh taj (misli se na manjak uplate zemljišno-otkupnog duga - opaska M.R.) ima se pripisati najviše ovogodišnjoj ljetnoj suši, koja je u poreznim obćinama Klenovnik, Kamenica, Oćura i Lepoglava uništila malne sav ovogodišnji poljski proizvod, te žiteljstvo u tim poreznim obćinama svojoj topoglednoj dužnosti, podpunoma udovoljiti nije moglo.” “Izvješće..., Varaždin, 1905, str. 12.

²¹“Zemljiška obaveza je omogućila dokonočni prodor individualiziranega kmetijstva in osvobodila kmetijo graščinskih vezi; njen način pa je obremenil kmeta z teško hipoteko.” “Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev”, SAZU, Ljubljana, 1960, str. 632.

²²Ocjena nivoa razvoja gospodarstva Hrvatske i Slavonije pokazuje da je ono u vrijeme navedenih procesa imalo sve karakteristike nerazvijenog područja. Visoko učešće poljoprivrednog stanovništva (aktivnog i ukupnog) u strukturi, niska zastupljenost nepoljoprivredne proizvodnje, slabi financijski potencijali te nedovoljno razvijeni prometni tokovi potvrđuju iznesenu konstataciju. Sredstva izdavanja iz privrede u razvijenim dijelovima Monarhije (Austrija, Češka) činila su inicijalna sredstva za brže poticanje elemenata tržišne privrede, industrijska postrojenja, kreditne institucije, prometni tokovi.

Podizanje narodnog gospodarstva od strane države je u Hrvatskoj izostalo. Nije bilo djelotvornije izgradnje željeznica, riječnog prometa kao i pomoći u podizanju i proširenju industrije, razvoju tržišta odnosno u cjelini podizanju socijalnog i kulturnog nivoa naroda. Zbog spomenutih razloga, velik dio sredstava isplaćivan na ime zemljorasterećenja završio je u inozemnim industrijskim i kreditnim institucijama, jer je značajni dio obeštećenika nalazio profitabilniju aktivnost u razvijenim dijelovima Monarhije a veći dio je odande i potjecao. Isto tako ako promatramo Varaždinsku županiju, možemo sve iznesene ocjene primijeniti i na nju, s tim da su se neki procesi odrazili u još nepovoljnijoj slici.

“Agrarne zemlje s početnom industrijom, koja nije dovoljna za podmirenje domaćih potreba, nesposobnom za konkurenciju na stranim tržištima, sa sitnim seljačkim posjedom, još nesposobnim za kvalitetne proizvode, bez akumuliranog kapitala, s nerazvijenom trgovinom, niskim stupnjem opće kulture, malim dohotkom pojedinaca i uskim unutrašnjim tržištem iziskuju još veću djelatnost države kao nosioca ekonomske politike.”

Mirković, M.: “Uvod u ekonomsku politiku”, Informator, Zagreb, 1979., str. 50.

²³Kod opterećenja posjeda ovrhe u stvari predstavljaju ovršne uknjižbe, tj. prvi stupanj ovrhe na nekretnine. To znači da to i nisu novostvoreni tereti, nego upisivanje ovrhe na uknjižene dugove. Hoće li se provesti ovrha, tj. prodaja nepokretnog dobra, to je zavisilo o daljnjem postupku kod suda gdje je vjerovnik posebnim zahtjevom trebao tražiti ovršnu prodaju. Kako je u međuvremenu moglo doći do poravnanja duga (a što se i dešavalo, mada u manjem broju slučajeva), svakako da svaka ovršna uknjižba nije morala završiti prinudnom prodajom. Opterećenje posjeda kroz pogodbe posljedica je prvenstveno hipotekarnih zajmova a manje zaostatom kupovine i ostalih slučajeva pogodbe.

²⁴Hipotekarni kredit sam po sebi ne znači istovremeno i negativno stanje za poljoprivrednu proizvodnju jer ako se taj kredit uloži u osnovna sredstva (zgrade, strojeve i sl.), odnosno ako se on investira u jačanje poljoprivredne proizvodnje, tada je njegovo značenje nesumnjivo pozitivno. No ako se zaduženje posjeda javlja kao posljedica lošeg gospodarenja (podmirenje tekućih potreba), tada on sigurno vodi seoska gospodarstva u sve težu situaciju, a to je bio vrlo čest slučaj kod manjih gospodarstava.

²⁵“U svim kulturnim državama hipotekarni dugovi brzo rastu.” Kautsky, K.: “Agrarno pitanje”, Kultura, Beograd, 1955, str. 100.

²⁶“Zemlja se je počela sve više prodavati, mijenjati vlasnika. Zemlja je uvučena u promet, a time je podložna zakonima kapitalizma. ...Jedni su prodavali zemlju dobrovoljno, u slobodnoj

pogodbi, drugima je zemlja išla pod ovrhu.” Bičanić, R.: “Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873-1895”, Zagreb, 1937, str. 21.

²⁷Galić, I.: “Problemi agrarne politike u Hrvatskoj i Slavoniji”, Zagreb, 1921.

²⁸Velika kriza europske poljoprivrede koncem 19. st. (1873.-1875.) javila se kao posljedica velike dodatne proizvodnje s novih područja Sjeverne Amerike, Rusije i Indije, primjene nove tehnologije s nižim troškovima proizvodnje te razvoja jeftinog prekomorskog prometa. Na europska tržišta stigle su velike količine jeftinog žita, što je dovelo do pada cijena i za 50 %. Padaju i cijene mesa a većina gazdinstava bankrotira i dolazi do napuštanja zemljišta. Agrarna kriza je u Hrvatskoj i Slavoniji a time i u Varaždinskoj županiji uzrokovala da je na ime poreskih obveza trebalo prodavati sve veće količine žita a kako je bio znatno brži rast obveza od mogućnosti njihovog podmirenja, to je dovelo do stalnog pogoršanja položaja seljaštva.

LITERATURA

Bičanić, R.: “Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873-1895”, Zagreb, 1937.

Galić, I.: “Problemi agrarne politike u Hrvatskoj i Slavoniji”, Zagreb, 1921.

Gross M.: “Počeci moderne Hrvatske”, Globus, Zagreb, 1986.

Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, SAZU, Ljubljana, 1970, svezak I.

...Izvjješće upravnog odbora i kr. podžupana Županije varaždinske ob uredovnom djelovanju pomenutog odbora kr. županije i područnih joj kotarskih oblasti za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca za godine 1893.-1913.

Karaman, I.: “Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do prvog svjetskog rata”, u ediciji “Društveni razvoj u Hrvatskoj”, Zagreb, 1881.

Kautsky, K.: “Agrarno pitanje”, Kultura, Beograd, 1955.

Mirković, M.: “Uvod u ekonomsku politiku”, Informator, Zagreb, 1979.

Popović, Š.: “Problemi i metode istraživanja strukture seljačkog i vlastelinskog posjeda u vrijeme likvidacije feudalnih odnosa (na primjeru grupe vlastelinstava u Hrvatskom zagorju”, Institut za hrvatsku povijest, Radovi 12, Zagreb, 1979.

Redep, M., Žugaj, M.: “Posjedovna struktura Varaždinske županije u svjetlu popisa gospodarstava iz 1895. godine”, Radovi Zavoda za znanstveni rad JAZU 1, Varaždin, 1986.

Redep, M., Žugaj, M.: “Gospodarske karakteristike Varaždinske županije početkom 20. stoljeća”, Radovi Zavoda za znanstveni rad JAZU 3, Varaždin, 1991.

Redep, M.: “Razvoj kapitalizma u poljoprivredi Hrvatske i Slavonije do 1918. godine”, doktorska dizertacija, Ekonomski fakultet, Zagreb, 1985.

...Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije, I. 1905. Publikacije kr. zemaljskoga statističkoga ureda u Zagrebu LIX, Zagreb, 1913. i svezak II. 1906.-1910. Publikacije kr. statističkoga ureda LXXII, Zagreb, 1917.

Vežić, M.: “Urbar Hrvatsko-slavonski”, Zagreb, 1882.

Primljeno: 1998-2-13